

Юрій Свідлов

«ОСОБЛИВІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ» Й ІМПЕРІАЛІЗМ

У статті досліджуються концептуальні основи «русской идеи». Виокремлено чинники, які визначили становлення вчення про «особливість російської цивілізації». Обґрунтовано, що конфронтація Російської Федерації із західним світом базується на вченні про «особливість російської цивілізації».

Ключові слова: цивілізація, слов'янофільство, імперіалізм, шовінізм.

Svidlov Yu. «*The peculiarity of Russian civilization*» and imperialism. The article analyzes the conceptual foundations of «Russian ideas». Isolate the factors that determined the formation of the doctrine of «special Russian civilization». Proved that Russia confrontation with the Western world is based on the doctrine of «special Russian civilization».

Key words: civilization, Slavophilism, imperialism, chauvinism.

На відміну від технологій формування національної ідентичності, прийнятої у класичних національних європейських державах, формування російської національної ідентичності характеризувалося двома особливостями: а) приматом універсальної цивілізаційної доміанти над етнічно-національною, що частково зумовлювалося імперським характером російської державності; б) цивілізаційною невизначеністю між Європою та Азією, її проміжним характером, що й приводило до необхідності використовувати «цивілізаційну термінологію».

Оскільки Росія була імперією, в якій мешкало багато етносів та національностей, для ідентифікації «росіян» було неможливо використати етнічний принцип як стрижень, типовий для формування аналогічної ідентичності в національних державах

Свідлов Юрій Іванович – кандидат військових наук, доцент, начальник кадетського корпусу ім. І. Г. Харитоненка, м. Суми

(найбільш типові форми такої ідентичності – держави Центральної та Східної Європи). Не могла вона використати й модель «політичної (громадянської) нації», оскільки в імперії не існувало вільних громадян, а були піддані російського царя. Саме тому це й спонукало російських ідеологів позаминулого століття до суто цивілізаційного осмислення специфіки російської спільноти.

І чи було можливе в теоретичній площині таке осмислення? По-перше, велика складність полягала в проміжному розміщенні Росії, розміщенні між Європою (Заходом) та Азією (Сходом). Умовно кажучи, на відміну від Росії, кожна із зазначених цивілізацій мала внутрішню платформу для свого цивілізаційного осмислення: Європа – у виконанні певного надісторичного завдання, історичної місії в реалізації тієї чи іншої мети (наприклад, досягнення гуманності або реалізації прогресу тощо), Азія – у зануреності в тисячолітні традиції. А ситуація з Росією набувала зовсім іншого виміру. Безсумнівно, починаючи з Московського царства вона мала свій історіософський міф, створений, між іншим, українцями: «Київська Русь», як колиска та попередниця московських царів. Проект «Москва – Третій Рим» ченця Філофея, націлений у майбутнє, надав російській свідомості месіаністського забарвлення. І при цьому наявний спадок монгольських ханів, що виявляв себе не стільки в ідеології, скільки в культурі побуту, спільних культурних стандартах та символіці державної влади.

Змальована нами картина є дуже спрощеною та приблизною, але може пояснити зазначену онтологічну невизначеність Росії як цивілізаційного феномену, його постійну осциляцію між Європою та Азією. Подібна невизначеність спричинювала появу дуже незначної кількості варіантів російської цивілізаційної ідентичності, які мали такий вигляд: а) спроба визнати себе представником європейської цивілізації (відносно невелика кількість так званих «західників» у XIX–XX століттях); б) визнання себе «особливою» цивілізацією, яка органічно поєднує в собі риси європейської та азійської цивілізацій, але не зводиться до них (хрестоматійний приклад – ідеологія так званого «євразійства», або «світу слов'янства»); в) використання технології так званої «негативної ідентифікації», тобто шлях «відштовхування» від

європейської цивілізації в рамках формули «Росія – Антиєвропа» (тобто не просто не-Європа).

Остання позиція є для мети нашого дослідження досить важливою, і саме акцентуацією на ній можна виправдати наш інтерес до сфери, нібито далекої від проблем національної безпеки. А той факт, що в саму серцевину «руської идеи» закладене конфронтаційне світосприйняття, потенційна логіка майбутньої експансії та логіки війни, має вже безпосереднє відношення до проблеми безпеки.

Слушний аналіз експансіоністського потенціалу (та расистської компоненти) російського цивілізаційного дискурсу проведений у праці Н. Замкової [1]. Незважаючи на те, що робота написана не на тему національної безпеки, а присвячена аналізу міжмовних відносин, наведений матеріал може бути надзвичайно корисним для розуміння російської експансіоністської політики сьогодні. Таку послідовну антизахідну ідеологію можна чітко прослідкувати й на прикладі цивілізаційної теорії М. Данилевського.

На чому базується ця ідеологія? По-перше, покажемо видається те, що російський теоретик кінця XIX століття категорично заперечує будь-які позаетнічні характеристики Заходу (насамперед характеристику універсальності або «загальнолюдськості»), постулюючи, що європейської цивілізації немає, а замість неї є «німецько-романська цивілізація» [2, с. 58]. Інакше кажучи, Захід позбавляється універсальної ідентичності, йому залишається ідентичність суто етнічна. (У монографії Н. Замкової, між іншим, ставиться слушне запитання про те, «куди поділася британська нація і яке відношення вона мала для формування спільного для європейців світу». Але це практично не має особливого значення).

Стало вже загальним, що більшість «цивілізаційних теорій» XIX – першої половини XX ст. базувалися на «біологічних метафорах» та опозиціях «дитинство/старість» і «життя/смерть». Широкому читацькому загалу такий стиль мислення відомий із класичної праці (з дуже показовою назвою) О. Шпенглера «Занепад Європи». Однак такі передумови наявні практично в усіх представників цивілізаційної теорії (причому не важливо, чи копіюють вони О. Шпенглера, чи дійшли цих міфологем

самостійно. Наприклад, у теорії етносів та їх «пасіонарності» Л. Гумільова така передумова в дещо зміненій формі також наявна, але не будемо на ній зупинятися.

Однак, крім наукової описовості та спроби спертися в аналізі цивілізацій на методи природознавства (передусім на методи класифікації ботаніки та зоології), російська теорія відразу зайняла дуже агресивну та войовничу позицію щодо західного світу й цим відрізнялася від досить нейтральної теорії О. Шпенглера. Як слушно зазначає Н. Замкова, її характеризує відверта ідеологія «ненависті та боротьби» і ставлення до європейців як до ворожих Чужих. І тому, вважає дослідниця, «якщо в рамках "європоцентризму" ставлення до інших цивілізацій може бути академічно нейтральним, ідеологічно поміркованим та навіть патерналістськи доброзичливим, то "антизахідництво" за самою етимологією є ідеологією радикальної ненависті».

Перед тим, як перейти до суто «цивілізаційної теорії», наведемо деякі яскраві приклади такої «філософії ненависті», яку можна назвати «філософією війни». Так, зокрема, відомий (і вельми талановитий!) російський поет і професійний дипломат Ф. Тютчев, будши людиною з європейською освітою (у побутовому житті користувався лише іноземними мовами, переважно французькою), писав не лише вірші про любов, значне місце займала в його творчості й політична лірика. Привертає увагу вірш «Російська географія».

Як бачимо, російське антизахідництво тісно пов'язане з російським типом колонізаційної ідеології, на якій зробимо акцент, коли розглядатимемо роль України в російській ідеології та російській міфотворчості як засобу моделювання реальності [3]. Хоча ці аспекти є практично нерозривними, однак ненависть до Заходу (його найбільш потужних країн) є більш мобілізаційною технологією та стандартом російської самоідентифікації, ніж реальною воєнною програмою, тоді як колонізаційна та імперська ідеологія була формою обґрунтування реальної російської політики щодо слабких держав, із якими Росія не була у відносинах суперництва – просто їх поглинала.

Повертаючись до цивілізаційної ідеології як технології «ідентифікації», вважаємо за доцільне погодитися з Н. Замковою,

що "європоцентризм" може бути дискримінаційним щодо інших народів, але не є ідеологією ненависті та «ідеологією війни». Навіть за ситуації використання технологій насильства залишається незмінною передумова ставлення до іншої цивілізації саме як до Іншої, тоді як в антизахідництві «європейський світ» є радикально Чужим, причому таким залишається в різних цивілізаційних ідеологіях – від М. Данилевського до сучасного фундаменталізму, зокрема, й російського. І ця непримиренність формує ту «ексклюзію» (у термінології Н. Лумана), що робить можливою ідентифікацію певної спільноти як спільноти Своїх, про що чітко зазначив сам Данилевський: «Боротьба із Заходом – єдиний рятівний засіб як для лікування наших російських культурних недуг, так і для розвитку спільнослов'янських симпатій, для подолання розбратів між різними слов'янськими племенами та напрямками» [2, с. 433].

Теза М. Данилевського звучить настільки близькою до сучасної російської експансіоністської ідеології, ніби сформульована сучасним російським ідеологом. Лише словосполучення «культурні недуги» дозволяє припустити, що автор вислову жив у іншій епосі, оскільки сучасні російські цивілізаційні ідеології настільки переповнені пафосом месіанізму, що в їх рамках неможливо навіть уявити наявність якихось «культурних недуг».

Інший приклад зазначеної войовничої ідеології під камуфляжем цивілізаційної теорії маємо в особі відомого російського мислителя позаминулого століття Костянтина Леонтьєва. За своїм змістом ідеї цього автора (представника войовничого консерватизму в російській думці позаминулого століття) є близькими до «цивілізаційних концептів» Данилевського за деякими розбіжностями в деталях. У цілому показовим та парадоксальним є те, що і Данилевський, і особливо Леонтьєв, як підкреслено, релігійні мислителі, розглядали розвиток цивілізацій під впливом позитивістської ідеології, зокрема, інтерпретували розвиток цивілізацій за аналогією з життям біологічного організму, який проходить стадії дитинства–зрілості–старості та смерті.

На відміну від інших позитивістів, К. Леонтьєв використовував не тваринні, а суто рослинні метафори й розглядав еволюцію будь-якої цивілізації в термінах «фази простоти (зерно) – фаза квітучої

складності ("доросла" стадія життя рослини) – занепад (зів'янення) – загибель». Хоча в контексті дослідження нам не дуже цікаві загальні філософські положення мислителя, але фіксуємо їх для висвітлення суто політичних і геополітичних аспектів його теорії та її агресивно-войовничих складових. Очевидно, що для всіх російських «цивілізаційників» Європа асоціювалася з фазою старості та смерті. Сприйняття Леонтєва не є винятком із цього правила. Згідно з його схемою західний світ уже пройшов стадію «квітучої складності» та крокує до остаточної смерті.

Але які наслідки цієї «цивілізаційної міфології» для практичної політики та місця в ньому «російського проекту»? Для з'ясування цього необхідно зацентувати увагу на основному пункті розбіжностей між цим автором та Данилевським, які стосуються трактування відносин між «руськістю» та «російськістю». Як відомо, М. Данилевський був прихильником «слов'янської ідеї» (тобто будував проект російської ідентичності на суто етнічному фундаменті).

Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що «імперськість» Леонтєва та «надетнічність» (тобто «всеслов'янство») Данилевського – дві сторони однієї медалі, модифікація відомої формули «православ'я – самодержавство – народність». Ідеологія «візантизму» Леонтєва дуже чітко відображала цей надетнічний та суто імперський момент російської ідентифікації. Як відомо, програма цього мислителя мала два аспекти – зовнішньополітичний та внутрішньополітичний.

Щодо першого аспекту, то він – абсолютно в дусі сучасних російських «яструбів» – стверджував, що поки існує Захід, зберігається небезпека для Росії. Якщо замінити Захід на НАТО, то може здатися, що Леонтєв цитує сучасну російську Стратегію національної безпеки. Спроба спертися у своєму геополітичному протистоянні із західною цивілізацією на Схід (зокрема, на Китай) також є дуже сучасною. Про потенційно союзницькі відносини зі Сходом він, зокрема, писав: «Чи врятуємося ми державно та культурно? Чи заризимося ми настільки потужною у своєму дусі китайською державністю та індійською релігійністю та, підкорюючи їм європейський соціалізм, чи зможемо ми поступово

створити нові суспільні міцні групи та розшарувати суспільство на нові горизонтальні шари – чи ні? Ось у чому справа!» [4, с. 47].

Імперський та експансіоністський потенціал доктрини російського філософа полягає, по-перше, у приматі державності над етнічністю. Так, він вважав за можливе сформувати слов'янську конфедерацію без «змішування зі слов'янами» для зміцнення російських державних позицій. По-друге, важливим надзавданням російської зовнішньої політики є возз'єднання Росії з витокami візантизму, закладання свіжої та могутньої «цареградської Русі». І в цій справі будівництва нової, квітучої цивілізації «дорогоцінні наші окраїни» необхідні як елементи різноманітності, несхожості у складній ієрархічно-диференційованій культурі.

Як відомо, для реалізації свого проекту Леонт'єв пропонував завоювати Константинополь із проливами та створити нову «цареградську Русь», яка повинна завдяки з'єднанню з витокami візантизму «освіжити» європеїзовану петербурзьку Росію, виробити самобутній «новосхідний» культурний тип і тим самим загальмувати розвиток Європи на шляху буржуазно-ліберальної деградації, космополітичного «всезмішування» та торжества «середньої людини». При цьому додає, що тим самим Росія зможе не лише врятувати себе, а й допомогти відродженню Заходу.

Приклад Леонт'єва та Данилевського, безсумнівно, не є поодиноким явищем навіть для історії російських цивілізаційних побудов. Уся російська інтелектуальна історія позаминулого століття базується на антизахідній основі. Так, у романах Ф. Достоєвського висміюються поляки, чия мова подається у відверто карикатурному вигляді («Брати Карамазови»). Якщо приклад Достоєвського демонструє не лише культурний різновид расистської дискримінації, а є й типовим прикладом колоніального расистського мислення, то ставлення Росії до Заходу в рамках антизахідних, слов'янофільських ідеологій є уособленням саме культурного расизму, умонтованого в стратегію вибору цивілізаційної ідентичності. Наприклад, Гоголь характеризував німців так: «На німців я дивлюся як на необхідних комах у будь-якій російській оселі» [5, с. 50]. Що ж до французів та французької нації – письменник висловився теж вельми презирливо: «Не почала на ній велична ідея. Усюди натяки на думку, але немає самих

думок; усюди напівчернетки, зроблені нашвидкуруч; уся нація – блискуча віньєтка, а не картина великого майстра» [5, с. 52].

Расистські коріння таких висловлювань виявляються в тому, що в будь-якому різновиді расизм базується на біологічних концептуальних метафорах, які безпосередньо чи опосередковано притаманні й цивілізаційним теоріям та проектам цивілізаційної ідентифікації. Так, набагато раніше за О. Шпенглера означені метафори щодо Європи як цивілізаційного утворення (метафори «старості» та «смерті») використані слов'янофілом XIX сторіччя Шеви́рьовим, який висунув тезу про «загнивання Заходу» (теж задовго до радянського пропагандистського штампу) та про його скору смерть. А ще радикальніше висловився колишній «західник» О. Герцен: «Ми доволі довго вивчали слабкий організм Європи й у всіх прошарках ми знаходимо перст смерті» [5, с. 110].

Так званий «євразійський проект», у якому російська ідентичність визначалась у досить дивному цивілізаційному феномені під назвою «Євразія», не міг задовольнитися лише констатацією свого цивілізаційного «місця». Для «інклюзії» в зазначений «Уявний Простір» була потрібна операція антиєвропейської ексклюзії, і один із видатних представників євразійства Трубецької, наслідуючи Данилевського та Леонтьєва, пише: «Ми повинні звикнути до думки, що романо-германський світ зі своєю культурою – наш найлютіший ворог» [6, с. 96].

Для розуміння світоглядного позиціонування сучасної Росії, її режиму, зовнішньої політики та відносин із Україною необхідно згадати такого російського мислителя-емігранта, як Іван Ільїн, який справив величезний вплив на різних прихильників "русской идеи" – від Олександра Солженіцина до Володимира Путіна. І типовість його поглядів саме для Росії як цілісного імперського утворення дозволяє аналізувати ці погляди для нашого дослідницького завдання. Спектр його ідей – надзвичайно широкий, але вибудовується навколо ідеї «Третього Шляху», відмінного від західного лібералізму (традиційна антизахідна домінанта) та радянського тоталітаризму, який ігнорує суто російські традиції. У річищі цих пошуків свого часу і спостерігалася апологія фашизму (з його точки зору, виник як реакція на більшовизм), констатація

«позитивних та творчих завдань», які Гітлер та Муссоліні ставили перед собою.

У ситуації війни з Радянським Союзом ця апологія була відкинута, але симптоматичним виявляється близькість гітлерівської диктатури до ідеалів імперського державного утворення. Крім того, спорідненість між фашизмом та ідеалом «Третього Шляху» Ільїна полягає, на його думку, у тому, що він шукав «правди» та «справедливості» і тому був «здоровим явищем». І саме ця близькість і спричинює певний розворот до спадку автора «Майн Кампф» у сучасній Росії, чий сьогоднішній державний устрій починає нагадувати класичні німецькі взірці. З іншого боку, у дискурсі Ільїна підкреслені «миролюбні тенденції» та виміри Любові, які характерні російському психотипу та які зараз активно використовуються в російській пропаганді як камуфляжі агресивної зовнішньої російської політики. Упорядковуючи його погляди, можемо виділити такі реперні точки його концепції, що повністю укладаються в наш опис феномену «Росія» як Системи:

1. *Природа російської державності.* Ідеї Ільїна не виходять за межі Держави як суб'єкта розподілу та контролю над цим розподілом, хоча ці функції представлені в гранично «духовному» та сублімованому вигляді. Багато філіппік у його працях націлені проти демократії, яку він не сприймає категорично, особливо в її західному розумінні. Оскільки лексика Ільїна перенасичена специфічними російськими діалектизмами, то наведемо відому цитату мовою оригіналу: «Пройдут годы национального опаматования, оседания, успокоения, уразумения, осведомления, восстановления элементарного правосознания, возврата к частной собственности, к началам чести и честности, к личной ответственности и лояльности, к чувству собственного достоинства, к неподкупности и самостоятельной мысли, – прежде чем русский народ будет в состоянии произвести осмысленные и не погибельные политические выборы. А до тех пор его может повести только национальная, патриотическая, отнюдь не тоталитарная, но авторитарная – воспитывающая и возрождающая – диктатура» [7, с. 88].

Типовим уточненням такого розуміння держави є образ держави-вихователя, держави-опікуна, об'єктом дії якого виступають

такі категорії громадян: діти, неповнолітні, душевнохворі, дикуни, політично «позбавлені смислу», уголовно-злочинні, «анормальні», жадібні шахраї тощо. Цікаво, що в таких характеристиках можна побачити майбутні переслідування дисидентів за допомогою «каральної психіатрії», оскільки всіх, хто виступає проти держави, можна занести в графу «анормальних». Практично до категорії «опікуємих» можна занести практично все населення або до тих, «хто нездатний усвідомити та оформити свій суспільний інтерес і кому безглуздо надавати право голосу».

Далі, у процесі уточнення характеру та ролі диктатури Ільїн абсолютно в душі розмислів С. Кордонського формулює «розподільчу» функцію його держави, яка, з одного боку, звільняє людей витрачання часу та сили на політичну організацію, а з іншого – забезпечує їм «порядок, свободу, законність, справедливість та технічно-господарчі зручності життя» [7, с. 92].

2. *Росія як імперія.* Зазвичай у миролюбній лексиці філософа Імперія втрачає вимір Сили та силового примусу й перетворюється на певну гармонійну Єдність. Про це Ільїн писав, заперечуючи можливість єдності згідно з моделлю національної держави: «Росія є великою, багатолюдною та багатоплемінною, багатовимірною та багатопросторовою. У ній тече багато вод та струменять численні ручаїв. Вона була та буде Імперією, єдністю у множині: державою просторовою та побутовою диференціації і в той же самий час – органічного та духовного єднання. Вона й далі розбудовуватиметься не страхом, а любов'ю, не класовою всездозволеністю, а свободою» [7, с. 324]

Тут сконцентровані типові форми ідеологічного викривлення імперії як принципу взагалі та Російської імперії зокрема, де імперія набуває досить незвичних, але часто використовуваних у російській пропаганді характеристик, таких як «Імперія Любові» або «Імперія Добра». Показово, що аспект колонізаційної політики також поданий в інтерпретації добровільного входження сусідніх малих держав до складу Росії, тобто її постійне територіальне розширення є не наслідком експансії та завоювань, а «господарчою необхідністю»!

Однак, незважаючи на проповідь Любові та Духовності, мілітаристська домінанта залишається дуже важливою й проголо-

шується цінність Армії, яка цілком відрізняється від цінності армії в національній державі, де вона також є важливим чинником виховної національної свідомості. Проте все ж таки її роль більше службова. В імперській же моделі світу Ільїна Армія постає чимось сакральним, «істинним авангардом нашої великої Росії, її майбутнього відродження та духовного розквіту». Подібна мілітаризація свідомості є характерною для імперського мислення як такого та російського зокрема. Дуже вдало охарактеризувала її американська дослідниця імперської складової російської літератури та культури Ева Томпсон: «Російська Федерація продовжує бути армією з країною, а не країною з армією» [8, с. 87].

3. *Національна безпека Росії: модель «оточеної фортеці»*. Цю тезу можна сформулювати таким чином: «Ми оточені ворогами». Цікаво, що філософ не називає їх, а постулює як абстракт «метафізичні» сутності: «Національна Росія має ворогів. Їх не потрібно називати по іменах, оскільки ми знаємо їх і вони знають себе. Вони з'явилися не з учорашнього дня, і справи їх відомі з історії» [7, с. 101].

Основною проблемою національної безпеки Росії є ризик її розчленування, що стало практично фобією й сучасної російської авторитарної влади. Ще більш показовим та важливим є те, що доленосну роль у цьому процесі збереження Росії або її розпаду відіграє Україна. Трагування Ільїним ролі України є також типовим для імперського мислення, успадкованого його спадкоємцями (від Солженіцина до Путіна та його ідеологів). У книзі «Основи боротьби за національну Росію» (1938 рік) автор писав: «Україна визнається найбільш загроженою частиною Росії в смислі відділення та завоювання... Якщо вона відділиться, то (...) Росія перетвориться в джерело громадянських і міжнародних війн на віки» [7, с. 118]. Наведені слова та характеристики виявилися пророчими та визначили, по суті, всю політику Росії на українському векторі та місце України у справі збереження і/або «збирання імперії».

1. Замкова Н. Л. Міжмовні відносини і комунікації: монографія. Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2014. 344 с.
2. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Москва: Книга, 1991. 574 с.
3. Шайгородський Ю. Міфологія як засіб моделювання політичної реальності. Віче. 2009. № 15. С. 35–38.
4. Леонтьев К. Византизм и славянствою. Москва: АСТ, 2007. 254 с.
5. Зеньковский В. В. Русские мыслители и Европа. Критика европейской культуры у русских мыслителей. Paris.: Imca Press, 1926. 292 с.
6. Трубецкой Н. С. К проблеме русского самопознания. История. Культура. Язык. Москва: Прогресс, 1995. С. 94–102.
7. Ильин И. Национальная Россия. Наши задачи. Москва: ЭКСМО, 2011. 464 с.
8. Томпсон Е. М. Трубадури Імперії. Російська література і колоніалізм. Київ: Основи, 2008. 288 с.